

10 KNIHTISK V ČECHÁCH A NA MORAVĚ DRUHÉ POLOVINY 16. STOLETÍ A ROLE TISKÁRNY BRATRSKÉ

Knižní výroba se na Moravě od 30. let 16. století soustředovala tak jako v Čechách do menších dílen, které fungovaly většinou krátkodobě. I když počet těchto dílen pracujících neoficiálně, avšak pod ochranou majitelů panství, byl zřejmě větší, nežli dnes soudíme, akcelerace moravského řemesla neměla takovou sílu a setrvalost jako v Čechách i v okolních krajinách s výjimkou Slovenska. Hlavním zřetelem těchto tiskáren (Mikulov 1526 – 1527, Prostějov 1527?/1543 – 1567?, Náměšť/O. 1533 – 1535, Luleč 1535 – 1536, Velké Meziříčí 1558) nebyla výdělečná činnost, nýbrž služba některé z nonkonformních náboženských skupin, k nimž patřila jednota bratrská, habrovanští, novokřtělci, mikulášenci aj. Na rozdíl od staršího období a s výjimkou proněmecké dílny v Mikulově se tedy nutně musela pozornost autorů, vydavatelů a tiskařů přesunout k česky čtoucímu publiku, ale typografická úprava opět nepřekvapí, ani nezaujme. Pouze Aorgova prostějovská dílna dokázala nikoli však typografickými prostředky, nýbrž všestrannější ediční činností pokročit nad konfesijně izolovaný model několika svých souputníků. Prostějov oproti časné Plzni zřejmě drží také opožděné prvenství ve vytištění nejstarší českojazyčné knihy na Moravě. Tou jsou doposud neznámí *Listové ... bratřím boleslavským poslaní i také jich odpovědi zase psané* Jana Dubčanského ze Zdenína a na Habrovanech (Prostějov? 1527). Jediná Tiskárna bratrská, která byla Janem Blahoslavem založena v Ivančicích 1562, zůstala funkční mnohem déle. Navzdory tomu, že se její působnost omezovala jen na úzkou vrstvu souvěrců, z umělecko-řemeslného i editorského hlediska zaujímá absolutní prvenství mezi všemi moravskými ilegálními dílnami. Zde užívaný knižní dekor čerpal z tvorby německých a švýcarských grafiků manýristů, a to ještě dříve, nežli se jimi v Čechách nechal průkopnický inspirovat Jiří Melantrich. Po vydání Obnoveného zemského zřízení byla Tiskárna převezena roku 1629 z Kralic do polského Lešna a fungovala tam (arci s modifikovaným vydavatelským programem) až do zničujícího požáru 1656.

Brněnská městská rada o knižní výrobu během 16. století žádný zájem neprojevila. Také Olomouc, pokud dnes můžeme soudit, zůstala 1504 – 1538 bez řemesla. První tiskárnu, která byla na Moravě provozována už zcela kontinuálně, založil právě v Olomouci Jan Olivetský až roku 1538. Od té doby se Olomouc profilovala jako centrum moravského knihtisku, i když koncentrace živností zde byla ve srovnání s Prahou nesrovnatelně chudší. Také Olivetský měl velmi blízko k jednotě bratrské. Ekonomicky motivovaným příchodem Jana Günthera z Norimberku do Prostějova 1544 a později do Olomouce se však situace změnila. Günther počal prosazovat konfesijně neutrální vydavatelskou politiku orientovanou k zábavné i naučné četbě. Takřka se třicetiletým zpožděním oproti řemeslu v Čechách právě jemu připadla role moravského průkopníka renesanční typografie. Tuto roli mu poněkud usnadňoval fakt, že knihtisk v Olomouci ani na panstvích moravské šlechty nebyl po šmalkaldské válce zasažen plošným zákazem jako v Čechách. Také zdoluhavý a institucionálně nepřehledný postup dosavadní cenzury byl 1567 zjednodušen a centralizován do rukou katolické církve.

Moravský knihtisk 16. století se koncentroval do **Olomouce** a částečně do **Prostějova**. V obou městech novátorsky působil **Jan Günther** (zemř. 1567). Pocházel z Německa. Vyučil se v Norimberku u Leonharda Milichthalera, tiskaře české Bible 1540 zvané Norimberská, a po jeho smrti sňatkem s ovdovělou Markétou Milichthalerovou vyženil dílnu a syna Friedricha (Bedřicha) Milichthalera, budoucího tiskaře v Olomouci. Velmi dobré obchodní a kulturní kontakty Norimberku s českým prostředím i deficit tiskařských dílen na konfesijně svobodné Moravě přiměly Günthera opustit Německo a přestěhovat se 1544 do Prostějova. Roku 1553 Günther přesídlil s velkými ambicemi do Olomouce, zanechav v Prostějově spolupracovníka Kašpara Aorga jako samostatného tiskaře.

Günther byl zjevně pro Moravu tím, čím Melantrich pro Prahu a Čechy – obklopen humanisticky smýšlejícími literáty realizoval jako první tiskař na Moravě profesionálně všestranný model ediční politiky. Jejím smyslem nebyla již služba určité uzavřené náboženské skupině, nýbrž formování širšího a čtenářsky rozrůzněného trhu. Kniha v Güntherově pojetí tak dostala jednoznačně zbožní charakter. Po předchozí hegemonii moravské věroučné polemiky a nábožensky výchovné literatury počaly u Günthera poprvé převládat tisky světské. Zvláště olomoucká etapa započatá s novým písmovým materiálem přinesla obrat k typograficky jednodušším a levnějším spisům hospodářským, k teorii hudby, ke knížkám lidového čtení a školním učebnicím (dvoj a trojjazyčným slovníkům). Zde všude se nepochybně právě Günther jako první tiskař u nás zasadil zároveň o převedení těchto textů z němčiny do češtiny (a o několik let později byl Melantrich jejich prvním reeditorem). Minoritní a přitom konfesijně nevyhraněná náboženská literatura vycházela vstříc jak katolíkům, tak jednotě bratrské, luteránům či utrakvistům.

Některé Güntherem vydané tituly nacházíme již mezi jazykově českou produkcí Peypusovy a Milichthalerovy norimberské tiskárny 30. let. Doloženo je i několik reedic ze starší české produkce. Některá z těchto vydání mají dokonce ráz rafinovaných patisků, např. když pod novým krycím názvem *Elementa latinae ac boiemicae linguae*

(Olomouc 1555) Günther vydal starší slabikář *Preces latině česky a jiní náboženství počátkové* (Praha 1549-1550?), chráněný privilegiem Jana Kantora Hada z 1. prosince 1549. Naopak k titulům uvedeným u nás vůbec poprvé patří mimo jiné unikátně dochovaný *Slabikář český a jiných náboženství počátkové* (Prostějov 1547) či trojice typograficky vrcholných děl prostějovské etapy, a to Hoffmeisterova *Postila česká* (Prostějov 1551), Jan Dubravius *Historiae Regni Bohemiae* (Prostějov 1552 v nákladu 100 exemplářů, podruhé Basel 1575) a Josephus Flavius *O válce židovské knihy sedmery* (Prostějov 1553). Také později vyšlo ještě několik zcela nových titulů, např. autobiografický *Život císaře Karla Čtvrtého a krále českého* (Olomouc 1555, přetištěno péčí editora Františka Faustina Procházky až roku 1791), Jan Blahoslav *Musica, to jest Knižka zpěvákům náležitě zprávy v sobě zavírající* (Olomouc 1558, v roce 1569 přetiskla v Ivančicích Tiskárna bratrská), Jan Josquin *Muzika, to jest Zpráva k zpívání náležitá* (Olomouc? 1551? a podruhé 1561), *Knižka o štěpování rozkošných zahrad* (Olomouc 1558, poslední známé vydání Praha 1720) či Hieronymus Brunswig *Liber de arte distillandi. Knihy o pravém umění distilování aneb vod pálení* (Olomouc 1559). Milan Kopecký připisal Güntherově dílně sbírku moravských milostných básní, jejíž makulaturní fragment byl objeven roku 1961. Tisk se klade do let 1550 – 1559 a z žánrového hlediska je prvním toho druhu u nás.

Günther přivezl z Norimberku německou frakturu (byl tak 1545 v Prostějově jejím prvním moravským uživatelem) a vzal s sebou i velkou zásobu kvalitních štočků, řezaných dle předloh významných německých grafiků, např. Hanse Springinkleeho a Erharda Schöna. Obě Güntherovy tiskárny se tak staly prvními plnohodnotnými centry renesanční typografie na Moravě, i když ve srovnání s Prahou, Litomyšlím, Mladou Boleslaví či Bělou/B. o téměř 30 let opožděnými. Na Güntherovu pracovní etapu navázal jeho nevládní syn Bedřich Milichthaler.

Menší tiskárny, pracující během 30. let pro potřeby jednoty bratrské, postupně zanikaly. Jediná **Tiskárna bratrská**, která byla biskupem Janem Blahoslavem (1523 – 1571) založena v **Ivančicích** (1562 – 1578), zůstala díky přestěhování do nedalekých **Kralic** (1578 – 1619) i během exilu v polském **Lešně** (1629 – 1656) funkční mnohem déle. Navzdory tomu, že se její působnost omezovala jen na úzkou vrstvu souvěrců, z umělecko-řemeslného a editorského hlediska zaujímá nepopíratelné prvenství mezi všemi moravskými ilegálními dílnami. Zde užívaný knižní dekor čerpal z tvorby německých a švýcarských grafiků manýristů, a to ještě dříve, nežli se jimi nechal průkopnický inspirovat Jiří Melantrich. Moravská produkce Tiskárny tak bývá řazena k vrcholům národního knihtisku. Přitom se přehlíží, že výška tohoto piedestalu je dána nerovnoměrným poznáním české a moravské knižní kultury, z níž právě ivančicko-kralické tisky byly již od dob první republiky bohatě popularizovány, a dostávalo se jim nebývale soustředěné pozornosti badatelů. Tím méně je však známo, že během polské etapy (asi od roku 1638) původní kontury Tiskárny postupně slábly a ediční program, doposud takřka beze zbytku spjatý s potřebami jednoty bratrské, se pod tlakem konkurence otevřel i jiným čtenářským skupinám a zájmům.

Vzniku Tiskárny v roce 1562 předcházely kontakty bratrských seniorů s ideově spřízněnými domácími tiskaři (Kašpar Aorg, Jan Günther, Mikuláš Klaudyán, Pavel Olivetský, Alexandr Oujezdecký, Pavel Severin, Oldřich Velenský) i s tiskaři německy mluvících zemí (Cristoph Froschauer st., Hieronymus Höltzel, Johann vom Berg, Hans Lufft, Ulrich Neuber, Georg Rhau). Ve 20. a 30. letech mimo to jednota uplatňovala výrazný vliv na mladoboleslavskou dílnu Jiříka Štyrsky a Jindřicha Šturma. Po roce 1547 se těžiště nekatolického knihtisku přesunulo z Čech na Moravu, avšak oba tamní protagonisté, Aorg i Günther, se nehodlali spoutat do výlučných služeb jedné náboženské skupiny. Zakázka takzvaného Šamotulského kancionálu 1560-1561 směřovala proto k Alexandru Oujezdeckému do Polska.

Poněvadž dohled nad prací externích knihtiskařů byl spojen se značnými problémy, v případě šamotulské officíny znásobenými ještě vzdáleností, jednota bratrská u Oujezdeckého odkoupila část zařízení a vzápětí (1562) z popudu **Jana Blahoslava** (1523 – 1571) v jeho biskupském sídle Ivančicích zřídila vlastní dílnu. Blahoslav jakožto vůdčí osobnost na ni až do konce života dohlížel jako autor, editor a výtvarný redaktor. Dílna byla v Ivančicích umístěna po rok 1578 a pak během 1579 – 1619 byla z bezpečnostních důvodů přesunuta do kralické tvrze.

Ivančicko-kralickou ediční činnost charakterizují dva význačně zastoupené žánry, totiž bible a kancionály. Z biblických textů přichází nejprve *Nový zákon* (1564) v Blahoslavově překladu z řečtiny. Pak se objevuje *Bible česká* neboli Kralická šestidílnka (1579-1594) či *Bible česká* zvaná Kralická jednodílnka (Kralice 1596 a 1613). Šestidílná *Bible česká* vyšla nákladem Jana z Žerotína za tiskařského dohledu Zachariáše Solína (zemř. 1596). Představuje první úplný překlad bible do češtiny nikoli z latinské Vulgáty, ale z původních jazyků. Na revizi textu a na překladu, který se opíral o mluvnickou normu Blahoslavovy rukopisné Gramatiky české 1571, pracovali Jan Eneáš Boleslavský, Jan Capito, Izaiáš Cibulka, Jan Efraim, Lukáš Helic, Pavel Jesenius, Mikuláš Albert z Kaménka a Ondřej Štefan. Vzorem byla mimo jiné u Christoha Plantina tištěná *Biblia sacra* (Antwerpen 1569-1573) zvaná též Polyglota antverpská, a Blahoslavův *Nový zákon* (Ivančice 1564 a 1568), opírající se o řecko-latinskou verzi

Theodora Bezy (Zürich 1559). Slovesné kvality překladu zařadily Bibli kralickou mezi kodifikační příručky humanistické češtiny a v 19. století se na Slovensku staly základem spisovného jazyka evangelíků, zvaného bibličina. Do neilustrovaného textu nebyly pojaty Jeronýmovy předmluvy. Jejich místa zaujaly předmluvy bratrských překladatelů a editorů. Není zde ani epištola sv. Pavla k Laodicenským, naopak jako u Melantricha i zde přichází Třetí kniha Makabejských. Jako novum českých biblických překladů jsou do samostatného svazku vřazeny apokryfy. Charakteristické zrcadlo sazby členěné na středový hlavní text a boční komentáře není samo o sobě ničím novým. Přichází již v 60. letech 15. století u právníké literatury tištěné Petrem Schöfferelem st. A o dvacet let později u basilejských glosovaných vydání latinské bible (Johann Amerbach). Kraličtí editoři se inspirovali též typografií ženevských biblických tisků Roberta Estienneho nejst. Úzké sloupce vlastního textu obklopuje bohatý exegetický a filologický aparát, zejména překlady hebraismů, synonyma usnadňující pochopení obtížnějších výrazů jakož i exegetické vysvětlivky a obecná naučení pro kazatele. Zatímco takto vybavená a novými rejstříky opatřená Bible směřovala spíše k praxi bratrských duchovních správců, zestručněná verze bez komentářů a dílčích předmluv, publikovaná v jednom dílu 1596 a znovu 1613, vycházela vstříc nejširším vrstvám.

Vedle biblických textů byla páteří edičního programu i díla hymnologická: *Písně duchovní evangelistské* (poprvé 1562, naposledy 1618). Třináct z těchto osmnácti vydání bylo notovaných a pět mělo příruční ráz bez not. Jednota bratrská přispěla též k rozvoji předbělohorské postilografie dvěma původními díly, a to Ondřej Štefan *Výklad řeči Božích* (Ivančice 1575) a Jan Kapito *Postila, to jest Kázání, kteráž na řeči boží ... činěna bývajjí* (Kralice 1586). Učení jednoty bratrské bylo od počátku vtělováno do tiskem šířených konfesí a jejich obhajob. Významné místo náleželo nábožensky vzdělavatelným a mravně výchovným publikacím a učebnicím pro kněžský dorost a mládež vůbec. Sem patří mimo jiné Blahoslavova *Musica, to jest Knížka zpěvákům náležitě zprávy v sobě zavírající* (Ivančice 1569).

Dílna disponovala pravděpodobně vždy jen jediným lisem. Během 1956 – 1958 se někdejší kralická tvrz, kde se nacházelo sídlo Tiskárny, stala střediskem intenzivního archeologického výzkumu, který přinesl neočekávané nálezy starého typografického materiálu (valouny písmového kovu, jednotlivá písmena, ozdůbky, linky a bronzové punkury). Mezi dnes zachovanými hmotnými památkami z oblasti dějin tiskařství patří tyto nálezy jednoznačně ke světovým unikátům. Z archeologických nálezů lze soudit, že písmo bylo odléváno přímo v Tiskárně.

S oběma moravskými etapami Tiskárny je spjato více než 50 v dekoru umně skrytých monogramů a několik osobních emblémů. Jen menší část z nich se již dříve podařilo připisat konkrétním osobám. Jsou to kupříkladu kreslíři a řezáči knižních ozdob či bratrští typografové Samuel Silvestr, Václav Solín, Zachariáš Solín nebo jeho žák **Václav Elam** (zemř. 1622), který v rostlinných či ptačích kompozicích rámců, vlysů a vinět podléhal manýristické ilustraci Josta Ammana. Poněvadž pro jednotu bratrskou byla narativní ilustrace prvkem, který vnímatele odváděl od textového sdělení, výtvarná funkce připadla knižnímu dekoru jakožto vysoce promyšlené a komplementární součásti knižní struktury. Jakkoli přítomná biblická témata reflektovala věrouku jednoty, způsob zavilínové ornamentiky a kompozice titulních stran, iniciál a vlysů také není původní. Kvůli pietní konzervaci veskrze národního charakteru Tiskárny nebývá však ke škodě věci připomínáno, že tvůrci dekoru **Martin Dadán** (zemř. 1584) a **Matěj Sabin** (1539 – 1615) se jako jedni z prvních domácích umělců poučili na raném německém manýrismu Virgila Solise st. Za nejkvalitněji upravenou knihu ivančické etapy lze považovat *Písně* 1562 – 1564. Z kralického období vyniká zejména jednodílná Bible 1596. Mezi německojazyčnými tituly zaujímá prvenství *Weißehe Kirchengeseng* z Ivančic 1566.

Po vydání Obnoveného zemského zřízení byla Tiskárna převezena roku 1629 do polského Lešna a fungovala tam až do zničujícího požáru města 1656. Během polské etapy původní kontury Tiskárny postupně slábly a ediční program, doposud takřka beze zbytku spjatý s potřebami jednoty bratrské, musel být rozředěn. Tato pronikavá změna, patrná zvláště od roku 1638, byla zřejmě vyvolána ekonomickými těžkostmi a hlavně konkurencí, s níž dílna během činnosti na Moravě prakticky nepřišla do styku. Vyšlo zde takřka 40 titulů Jana Amose Komenského. Počínaje rokem 1638 však intenzita vydávání Komenského děl poněkud slábne a hegemonní složkou edičního programu se stávají příležitostné humanistické básně skládané latinsky i polsky.

Prahu během 40. let 16. století poznamenal konec severinské dynastie. Jedna z dcer už vzpomínaného Pavla Severina se vdala za **Jana Kosořského z Kosoře** (zemř. 1589?). Ten mezi léty 1547 – 1557, tedy částečně ještě za tchánova života, pokračoval v dílně jako nástupce Severinů. Dnes je mu přisuzována výroba 19 publikací, mimo jiné proticísařsky zaměřených novinových letáků z doby šmalkaldské války. Když na podzim 1547 Ferdinand I. všechen knihtisk v Čechách zakázal, dílna přestala pracovat. Po čase se přihlásila k oficiální ideologii a od roku

1550 směla být znovu uvedena do provozu, avšak počínaje srpnem 1557 se jakékoli doklady o tiskárně Kosořského ztrácejí.

Korunou editorské a typografické činnosti Kosořského se stal upravený překlad relativní novinky Sebastiana Münstera *Kozmografia česká* (Praha 1554). Sazba nadmíru obsáhlého Münsterova textu však Kosořského vyčerpala natolik, že pro obrazový aparát se finančních prostředků již nedostalo. I přes absenci typické ilustrační složky patří tato edice k finančně nejnákladnějším a kvantitativně nejrozsáhlejším projevům našeho knihtisku vůbec a zároveň je jediným reprezentantem žánru v jazykově české literatuře. Na rozdíl od zahraničních vydání, proslavených mapami, vedutami a obrázky přírodnin, je překlad Kosmografie doplněn jen 30 textovými ilustracemi, které vystačily do první třetiny díla. Kosořský co mohl posbíral ze starších zásob severinské dílny a jen v několika málo případech nechal pořídit kopie původních drobných štočků s kuriózními náměty (pyramidy, lidská monstra). Pouze jediný dnes známý exemplář obsahuje mapu Čech řezanou dle Klaudyánova jednodlistu. Výtvarnou složku proto zastoupil hojný počet stylově i řemeslně nesouladných iniciál, shromážděných z několika pražských i mimopražských tiskáren první poloviny 16. století.

Recepce raně renesanční typografie probíhala díky otevřenosti německým podnětům v Čechách dříve a rychleji nežli na Moravě. Novou generaci německých vyučenců reprezentoval kupříkladu **Jan Had**. Pracoval v norimberské tiskárně Friedricha Peypuse, oženil se s jeho dcerou a vzápětí po přestěhování do Prahy zdařile rozmnožil text Johanna Koppa von Raumenthal *Regiment neb Správa, jak jedenkaždý člověk ve všech věcech zdraví své ... opatrovati ... má* (Praha 1536). Latinská slova Regimentu jsou sázena antikvou, a Hadovu dílnu tak lze považovat za jednu z prvních, která toto tiskové písmo v Čechách s tříletým zpožděním za Moravou vlastnila. Hadův nástupce **Jan Kantor Had** (vl. jm. Jan z Písku, zemř. 1572), který se oženil s pozůstalou Kunigundou Hadovou, měl v dílně jako jeden z prvních už i řecké (1546) a hebrejské písmo (1570).

Proces utváření renesančního názoru tiskařů byl v zásadě uzavřen převzetím původně německé fraktury. Stalo se tak asi dvacetiletí po sousedním Polsku. V Čechách byl prvním vlastníkem fraktury 1540 pražský tiskař Bartoloměj Netolický. Do moravského Prostějova nové písmo převezl z Norimberku Jan Günther 1545. Od té doby novogotická fraktura nabyla i u nás postavení univerzálního tiskového písma a tiskárny už neopustila. Přinejmenším do poloviny 19. století se z ní stejně jako ze švabachu sázely texty jazykově české a do roku 1941 samozřejmě i texty německé.

Bartoloměj Netolický z Netolic (zemř. po 1562) provozoval živnost mezi 1540 – 1552 a 1561 – 1562. Soudí se, že taktéž on byl vyučen v Německu. V červnu 1547 ho král Ferdinand vyzval, aby nejnútnejší část dílny přestěhoval do Litoměřic a započal s tiskem tendenční sbírky nedávných protistavovských nařízení *Akta těch všech věcí* (Litoměřice-Praha 1547). Edičně i typograficky uspěchaná kniha byla dokončena 8. října a následujícího roku vyšla také v tiskařsky mnohem kvalitnější německé verzi *Acta aller Handlungen* (Praha 1548). Ani české vydání v obdivuhodném nákladu 3.000 exemplářů ani tento překlad se přílišné pozornosti u protihabsbursky naladěných čtenářů nedočkaly. Loajalitou k panovnickému dvoru a mezi českými tiskaři vzácným katolictvím dosáhl Netolický pouhé dva dny po ukončení práce na Aktech privilegia, které ho jako jedinou osobu v Čechách opravňovalo provozovat řemeslo oficiálně. Soudobé prameny líčí proto Netolického jako přesvědčeného katolíka, oportunistu a udavače. Nakolik se do tohoto hodnocení promítla závist a zlomyslnost stěžovatelů, nevíme, ale u masarykovsky laděných předválečných historiků knihtisku jistou roli sehrál tendenční pohled na původce všeho zla – katolickou předbělohorskou cenzuru. Nelze však pominout, že okolo Netolického se zformoval kruh utrakvistických, Ferdinandem pronásledovaných literátů (Pavel Bydžovský, Brikcí z Licska, Sixt z Ottersdorfu).

Nejpozději před polovinou roku 1547 se v Praze usadil **Jiří Melantrich**, který do té doby mohl působit mimo jiné u prostějovského Jana Günthera. Další aktivity mu překazil Ferdinandův zákaz knihtisku. Poněvadž Melantrich se odbojně činnosti českých kolegů neúčastnil, využil možnosti spojit svou sotva zavedenou pražskou dílnu s oficiální dvorskou dílnou Netolického. Přesto partneři nedokázali odvrátit přicházející úpadek, částečně zaviněný bojkotem knihkupců. Zřejmý důvod však nastal až od podzimu 1549, kdy se panovník uvolil tiskařské řemeslo a s ním spjatou konkurenci postupně oživovat. Dluhy nesmazala ani výroba úředních artikulí, ani privilegované vydání Bible české (Praha 1549). Nerozprodaným zbožím zatížený Netolický tiskárnu nakonec 1552 Melantrichovi prodal.